

تبلیغ فحانواؤ

دوفصلنامه علمی - تخصصی

سال دوم - شماره سوم

پاییز و زمستان ۱۴۰۲

حضرت زهرا علیها السلام در آینه تربیت

حجت الاسلام و المسلمین سید حامد شریعتمداری*

اشاره

خداوند حضرت زهرا علیها السلام را بر زنان عالمین برتری و فضیلت داده^۱ و در آیات تطهیر،^۲ مباحله،^۳ هل آتی^۴ و سوره کوثر، جلوه‌هایی از جایگاه ویژه ایشان را نمایان کرده است. ای برتری‌ات از آسمان بالاتر ای مطلقاً ایجاد تو از نور خدا خاکِ قدم تو از جنان بالاتر!

قرآن کریم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را اسوه برای همه انسان‌ها معرفی کرده است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ»^۵ و امام زمان عجل الله فرجه نیز درباره حضرت زهرا علیها السلام فرموده است: «وفی ابنة رسول الله صلی الله علیه و آله لی اسوة حسنة»^۶. بنابراین الگوپذیری از معصومین علیهم السلام، یکی از بهترین راه‌های رشد و تربیت است. این نوشتار در پرتو عناوین ذیل به الگوی رشد و تربیت فاطمی می‌پردازد.

اهمیت نقش مربی در تربیت

قرآن کریم درباره حضرت مریم علیها السلام می‌فرماید: «فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا

* کارشناس ارشد مدیریت راهبردی فرهنگ.

۱. عبدالحمید بن هبة الله ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۰، ص ۲۶۵. ایشان در این منبع احادیث نقل از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در ذکر «سیده نساء العالمین یا سید نساء اهل الجنة» را متواتر می‌شمارد.

۲. احزاب: ۳۳.

۳. آل عمران: ۶۱.

۴. انسان: ۹-۵.

۵. احزاب: ۲۱.

۶. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۳، ص ۱۷۸.

وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا»؛^۱ «خداوند، او [مریم] را به طرز نیکویی پذیرفت و به طرز شایسته‌ای (نهال وجود) او را رویانید (و پرورش داد) و کفالت او را به زکریا سپرد». همچنین می‌فرماید: «وَ إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَ طَهَّرَكِ وَ اصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ».^۲

در فراز اول این آیه، برگزیدگی حضرت مریم علیها السلام را بر مردم زمان خود در بُعد معنوی و عبودیت نشان می‌دهد و در فراز دوم برگزیدگی او را در عفت‌ورزی بر زنان زمان خود آشکار می‌کند. در هر صورت این برگزیدگی، محصول تربیت و رشد و نمو ویژه و تربیتی است که خداوند برای ایشان تقدیر، و با فراز «وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَ كَفَّلَهَا زَكَرِيَّا»^۳ به آن اشاره کرده است. همان‌گونه که کفالت حضرت مریم علیها السلام به زکریای نبی علیه السلام سپرده شد، کفالت حضرت زهرا علیها السلام نیز به دست برترین خلق یعنی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اول زن مسلمان یعنی حضرت خدیجه علیها السلام و پس از آن توسط ام‌سلمه که ادیب و فرهیخته بود، صورت گرفت. ام‌سلمه می‌گوید: «رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از اینکه وارد مدینه شد، مرا به ازدواج خود درآورد و کارهای دخترش را به من واگذار کرد و من نیز او را ادب می‌آموختم، اما به خدا سوگند فاطمه علیها السلام از من با ادب‌تر و به امور آشناتر بود».^۴

از آسمان و زمین نیز برتری بانو
شما تجلی نور مطهری بانو
به ذره پروری ات اولیا بدهکارند
کمال برکتی خیر و کوثری بانوا

نقش تغذیه در تربیت

توجه و تأکید پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت ایشان به غذای حلال و پاکیزه و آثار تربیتی آن، بر کسی پوشیده نیست؛ چنانکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در جمع مسلمانان فرموده است: «أَدَّبُوا أَوْلَادَكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِهِمْ؛ فرزندان را در رحم مادرانشان تربیت کنید». سؤال شد این چطور ممکن است یا رسول‌الله؟ حضرت فرمود: «يَا طَعَامِهِمُ الْحَلَالُ؛^۵ با خوراندن غذای حلال (به مادرانشان)». در قرآن کریم نیز می‌خوانیم: «يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ

۱. آل عمران: ۳۷.

۲. آل عمران: ۴۲.

۳. آل عمران: ۳۷.

۴. محمد بن جریر طبری، دلائل الامامة، ص ۸۲؛ محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۱۰.

۵. نصرالله پورجوادی، جنگ مهدوی، ص ۱۳۲.

«عَلَيْمٌ»؛^۱ ای رسولان! از غذاهای پاکیزه و حلال تناول کنید و به نیکوکاری و اعمال صالح بپردازید که من به هر آنچه انجام می‌دهید، آگاهم».

تغذیه نه تنها در زمان ولادت و در حال رشد، بلکه قبل از آن و قبل از شکل‌گیری نطفه و جنین در تربیت‌پذیری مؤثر است؛ چنانچه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره خلقت حضرت زهرا علیها السلام فرموده است:

... جَعَلَهَا تَفَاحَةً فِي الْجَنَّةِ وَ أَتَانِي بِهَا جِبْرَائِيلُ فَقَالَ لِي: السَّلَامُ عَلَيْكَ وَ رَحْمَةُ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ يَا مُحَمَّدُ. قُلْتُ: وَ عَلَيْكَ السَّلَامُ وَ رَحْمَةُ اللَّهِ حَبِيبِي جِبْرَائِيلُ. فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ إِنَّ هَذِهِ تَفَاحَةٌ رَبِّكَ يُقْرِنُكَ السَّلَامَ. قُلْتُ: مِنْهُ السَّلَامُ وَ إِلَيْهِ يَعُودُ السَّلَامُ. قَالَ: يَا مُحَمَّدُ إِنَّ هَذِهِ تَفَاحَةٌ أَهْدَاهَا اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَيْكَ مِنَ الْجَنَّةِ فَأَخَذْتُهَا وَ صَمَمْتُهَا إِلَى صَدْرِي قَالَ يَا مُحَمَّدُ يَقُولُ اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ كُلُّهَا فَفَلَقْتُهَا فَرَأَيْتُ نُورًا سَاطِعًا فَفَزِعْتُ مِنْهُ. فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ مَا لَكَ لَا تَأْكُلُ، كُلُّهَا وَ لَا تَخَفْ فَإِنَّ ذَلِكَ النُّورَ الْمَنْصُورَةَ فِي السَّمَاءِ وَ هِيَ فِي الْأَرْضِ فَاطِمَةُ؛^۲

خداوند نور حضرت زهرا علیها السلام را به صورت سیبی در بهشت قرار داد و جبرئیل آن سیب را برایم آورد و به من گفت: سلام و رحمت و برکات خدا بر تو باد ای محمد! گفتم: سلام و رحمت و برکات خدا بر تو ای دوست من، ای جبرئیل! گفت: ای محمد پروردگارت به تو سلام می‌رساند. گفتم: سلام از خدا می‌آید و به او نیز باز می‌گردد. گفت: ای محمد! این سیب بهشتی را خداوند برای تو هدیه فرستاده است. من آن را گرفتم و به سینه چسباندم. گفت: ای محمد! خداوند عزوجل می‌فرماید: آن را بخور. من سیب را شکافتم و نوری از آن ساطع شد. جبرئیل گفت: ای محمد! چرا نمی‌خوری؟ بخور و هراسان مباش؛ زیرا این نور کسی است که در آسمان به منصوره و در زمین به فاطمه معروف است.

نقش محبت و احترام در تربیت

یکی از نیکوترین و اساسی‌ترین روش‌های تربیت، روش محبت است که بیشترین تناسب را با فطرت و سرشت انسانی دارد. مطالعات انجام‌شده به روش تحلیلی - توصیفی، حاکی از این مطلب است که نیروی محبت در تربیت، نیرویی زمینه‌ساز، بازدارنده و برانگیزاننده است و اگر به

۱. مؤمنون: ۵۱.

۲. محمد بن علی صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۴۸۳.

اعتدال به کار گرفته شود، تأثیر شگرفی در نزاهت آدمی و تحقق تربیت کمالی دارد. در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است که آن حضرت فرمود: «به درستی که خداوند متعال به بنده‌ای که فرزندان را بسیار دوست بدارد، رحم می‌کند».^۱ آن حضرت در سخن ارزشمند دیگری فرموده است: «جَبُّوا الصَّبِيَانَ وَ اُزْحَمُوهُمْ، وَ اِذَا وَ عَدْتُمُوهُمْ شَيْئًا فَمُؤَا لَهُمْ، فَآئِنَهُمْ لَا يَدْرُونَ إِلَّا أَنَّنِيكُمْ تَرْزُقُونَهُمْ؛^۲ کودکان را دوست بدارید و با آنان مهربان باشید و هر گاه به آنان وعده دادید، به آن وفا کنید؛ زیرا آنان روزی دهنده خود را کسی غیر از شما نمی‌دانند». در روایت دیگری از آن حضرت آمده است: «رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: هر کس فرزند خویش را ببوسد، خداوند برای او حسنه‌ای می‌نویسد و هر کس فرزند خویش را شاد گرداند، خداوند در روز قیامت او را شاد خواهد کرد».^۳

والدین می‌توانند محبت خود را به شیوه‌های مختلف به فرزندان بروز دهند. احترام، مهربانی، بوسیدن، نوازش، هدیه، گوش شنوا بودن، عمل به وعده، کمک و حمایت، همبازی شدن، هم‌صحبتی، خوب صدا زدن، خوش‌زبانی و خوش‌اخلاقی، روش‌های گوناگونی است که در تربیت فرزندان در هر سنی اثرگذار است؛ از همین روست که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرموده است: «أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَ أَحْسِنُوا أَدَبَهُمْ يُغْفِرُ لَكُمْ؛^۴ به فرزندان خود احترام گذارید و آنان را آداب نیکو پیام‌زید تا آموخته شوید». آن حضرت در سخن ارزشمند دیگری فرموده است: «أَجِبُوا الصَّبِيَانَ وَ اُزْحَمُوهُمْ؛^۵ کودکان را دوست بدارید و با آنان مهربان باشید». در حدیث شریف کساء نیز حضرت زهرا علیها السلام فرزندان خود را این‌گونه مورد خطاب قرار می‌دهد: «يَا وَلَدِي وَيَا قُرَّةَ عَيْنِي وَ ثَمَرَةَ فُؤَادِي».^۶

رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز در ارتباط با دخترش حضرت زهرا علیها السلام آن‌چنان با محبت رفتار می‌کرد که ابن عباس نقل کرده است که حضرت فرمود: «فاطمه علیها السلام سرور زنان گذشته و آینده جهان است.

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۲۰۱.

۲. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۴۹، ح ۳.

۳. همان. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۹۴.

۴. حسن بن فضل طبرسی، مکارم الاخلاق، ج ۱، ص ۲۲۲؛ محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۰۴، ص ۹۵، ح ۴۴.

۵. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۴۹.

۶. محمد بن جریر طبری، دلائل الإمامة، ص ۲۱.

او پاره تن من و نور چشمانم و میوه دل و روح من است، او حوریه‌ای آدمی نسب است»^۱. در روایتی نقل است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نمی‌خواستند، مگر آنکه قبل از آن صورت فاطمه علیها السلام را می‌بوسید و برای او دعا می‌کرد.^۲

در روایت دیگری نقل شده است که هر گاه فاطمه علیها السلام نزد پیامبر صلی الله علیه و آله می‌رفت، پیامبر صلی الله علیه و آله جلوی پای او بلند می‌شد و دستانش را می‌بوسید و او را در جای خویش می‌نشاند^۳ و هر گاه پیامبر صلی الله علیه و آله قصد سفر داشت، فاطمه علیها السلام آخرین کسی بود که وداع می‌کرد و وقتی پیامبر صلی الله علیه و آله از سفر باز می‌گشت، ایشان ابتدا به نزد فاطمه علیها السلام می‌رفت.^۴

نقش الگویی پدر و مادر و رفتار عملی در تربیت

شیخ صدوق با سندهای سه‌گانه خویش از امام رضا علیه السلام، از امام سجاد علیه السلام از اسماء بنت عمیس نقل می‌کند که اسماء گفت:

نزد فاطمه علیها السلام بودم که رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد. فاطمه علیها السلام گردنبندی از طلا به گردن داشت که علی بن ابیطالب علیه السلام از مال غنیمت خریده بود. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: فاطمه! این گردنبند برای تو که دختر پیامبری و باید اهل زهد باشی، زینده نیست. فاطمه علیها السلام گردنبند را فروخت و با آن بنده‌ای خرید و آزاد کرد و رسول خدا صلی الله علیه و آله خشنود شد.^۵

نقل است حضرت زهرا علیها السلام در خانه امیرالمؤمنین علی علیه السلام با مشک آب می‌کشید و سینه مبارک‌شان آسیب دیده بود و با دست آسیاب می‌کرد که دستانش پینه زده بود و خود آتش روشن می‌کرد که لباسش خاک‌آلود شده و به زحمت افتاده بود. با اینکه تعدادی خدمتکار برای رسول خدا صلی الله علیه و آله آورده بودند، اما حضرت فاطمه علیها السلام از اینکه از پدر درخواست خدمتکار کنند، شرم کرد. وقتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به خانه ایشان آمد، حضرت علی علیه السلام این مسئله را به عرض پیامبر صلی الله علیه و آله رساند. ایشان گریست و فرمود: «سوگند به آنکه مرا به حق پیامبری داد، در مسجد ۴۰۰ مرد وجود دارد که غذا و لباس ندارند و اگر از یک چیز نمی‌ترسیدم، خواسته‌ات را به اجابت می‌رساندم و آن، اینکه نمی‌خواهم اجر و پاداش تو را به کنیز بدهند. در عوض به شما

۱. محمد بن علی صدوق، الامالی، ص ۱۷۵.

۲. علی بن عیسی اربلی، کشف الغمه فی معرفة الانمه علیها السلام، ج ۲، ص ۹۵.

۳. محمد بن حسن طوسی، الامالی، ص ۴۰۰؛ سلیمان بن اشعث ابوداود، سنن ابوداود، ج ۲، ص ۵۲۲.

۴. حسن بن فضل طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۹۴؛ احمد بن محمد ابن حنبل، مسند حنبل، ج ۵، ص ۲۷۵.

۵. محمد بن علی صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۴۹؛ محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۸۱.

چیزی می‌آموزم که از خادم بهتر است» و تسبیحات معروف به حضرت زهرا علیها السلام را تعلیم داد. آن‌گاه حضرت زهرا علیها السلام عرض کرد: «از خدا و رسولش خشنودم».^۱

این روایات و امثال آن که بسیارند، به زیبایی نشان می‌دهند که اگر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مسئله‌ای را بیان می‌کند، ابتدا خودش و در ارتباط با خانواده خود و نقش تربیتی خود درباره حضرت زهرا علیها السلام آن را بسیار سختگیرانه‌تر عملی کرده است. با اینکه از نظر شرعی و عرفی می‌توانست قدری از فشار و سختی دوران را بر ایشان بکاهد، اما با عمل خود آن را برای سایرین تسهیل می‌کند؛ چرا که ابتدا ایشان به شکلی کامل‌تر به آن عمل کرده است. در تفسیر آیه شریفه «وَأَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى»^۲ نیز در کتب تفسیر به این مطلب اشاره شده است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به حضرت زهرا علیها السلام فرمود: «دخترم تلخی دنیا را به خاطر شیرینی آخرت تحمل کن» و فاطمه زهرا علیها السلام عرض کرد: «ای رسول خدا! خداوند را به خاطر نعمت‌هایش می‌ستایم و شکر می‌گذارم».^۳

حضرت فاطمه زهرا علیها السلام به سبب اشتغالات فراوان درون منزل و یاری رساندن به همسایگان و مشارکت در امور اجتماعی همچون فعالیت‌های پشت جبهه و مانند آن، گاهی فرصت حضور در مسجد را نداشتند؛ از این رو با خلاقیتی زیبا و مثال‌زدنی هم خود از فرمایشات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بهره‌مند می‌شد و هم فرزند خود را با این راهکار تربیت می‌نمود. ایشان به امام حسن علیه السلام مأموریت می‌داد به مسجد برود و به فرمایشات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله گوش فرا دهد. امام حسن علیه السلام در بازگشت روی بلندی می‌نشست و برای مادر سخنرانی می‌کرد و همان مطالب را برای ایشان بیان می‌نمود.^۴

نقش عزت نفس در تربیت

در تربیت دینی مبنا این است که کودکان طوری با عزت نفس تربیت شوند که خودشان توانایی انتخاب راه درست و غلط را داشته باشند. در ادبیات قرآنی عزت، از اسم عزیز خدا گرفته شده و معنی آن شکست‌ناپذیری در برابر دشمن و خواسته‌های بی‌ارزش است. اگر چه عزت نفس شباهت زیادی به اعتماد به نفس دارد، اما از آن مهم‌تر است. در واقع اعتماد به نفس، باور به

۱. محمد بن عی ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، ج ۳، ص ۱۲۰.

۲. ضحی: ۵.

۳. عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی، الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۶۱؛ عبیدالله بن عبدالله حاکم حسکانی، شواهد

التنزیل، ج ۲، ص ۴۴۵.

۴. عباس قمی، سفینه البحار، ج ۱، ص ۲۵۴.

توانایی‌ها و قدرت استفاده از آن‌ها و توجه به آن در مقابل سایر عوامل محیطی است، اما عزت نفس احساس درونی انسان مبنی بر احساس احترام و ارزشمندی است؛ به‌گونه‌ای که فرد در برابر مشکلات زندگی زود تسلیم نمی‌شود و نیازی نیست فشار قانون آن‌ها را از کاری منع کند؛ بلکه خودشان به شخصیت خود احترام می‌گذارند و از رفتارهای ناپسند دوری می‌کنند. ناگفته پیداست که عزت نفس در دوری از مشکلات و افزایش تحمل و تاب‌آوری بسیار مؤثر است؛ چنانکه امام هادی علیه السلام فرموده است: «مَنْ هَانَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فَلَا تَأْمَنُ شَرَّهُ؛^۱ کسی که خود را پست شمارد، از شر او در امان نباش». امام حسین علیه السلام در یک جمله طلایی که زینت بخش تمامی مجالس ماست، فرموده است: «إِنِّي لَا أَرَى الْمَوْتَ إِلَّا سَعَادَةً وَلَا الْحَيَاةَ مَعَ الظَّالِمِينَ إِلَّا بَرْمًا؛^۲ به راستی که من مرگ را جز سعادت و زندگی با ستمکاران را جز ملال و ننگ نمی‌دانم».

حضرت زهرا علیها السلام نیز چنان احساس عزت نفس و خودارزشمندی دارد که در برابر فرد نابینا حجاب می‌گیرد و وقتی پدرش دلیل آن را می‌پرسد، می‌گوید: «إِنْ لَمْ يَكُنْ يَرَانِي فَيَأْتِي أَرَاهُ؛^۳ او مرا نمی‌بیند، ولی من که او را می‌بینم». ملاک رفتار ایشان، جایگاه و احترامی است که برای خود و باورهایش قائل است. با این شیوه تربیت، دیگر بچه‌ها نیازی به تذکر دائمی و توبیخ و تشویق ندارند.

نقش استفاده از بازی و شعر در تربیت

استفاده از جلوه‌های هنری همچون شعر و بازی برای پرورش کودکان، فرازی دیگر از عشق، علاقه و احترام زهرا علیها السلام مرضیه علیها السلام نسبت به فرزندان است. حضرت زهرا علیها السلام زمانی که با فرزندان خود بازی می‌کرد، گاهی در قالب اشعار زیبایی برای آن‌ها می‌خواند:

إِشْبَهَ أَبَاكَ يَا حَسَنُ
وَأَخْلَعَ عَنِ الْحَقِّ الرَّسْنَ
وَأَعْبُدِ إِلَهًا ذَا مِئْتَيْنِ
وَلَا تُؤَالِ ذَا الْإِخْنِ

«حسن جان! مانند پدرت علی باش و ریسمان از گردن حق بردار؛ خدای احسان‌کننده را

۱. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۳۶۵، ح ۱.

۲. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۷۶.

۳. فضل‌الله بن علی رواندی کاشانی، النوادر، ص ۱۱۹، ح ۱۲۶ و ۱۲۷؛ محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۴، ص

پرستش کن و با افراد دشمن کینه‌توز دوستی نکن.^۱

امام علی علیه السلام سخنان همسر پر نشاط خویش را شنید و چهره‌اش به لبخندی زیباتر شد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز در طول دوران حیات پربرکت خویش نه تنها با حضرت زهرا علیها السلام بازی می‌کرد؛ بلکه در سنین انتهایی عمر شریفش با امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام و حتی بچه‌های کوچکی در مدینه بازی می‌کرد که نقش اثرگذار بازی در تربیت را یادآوری می‌کند.

فهرست منابع

۱. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله؛ شرح نهج البلاغه، قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفی، ۱۴۰۴ق.
۲. ابن‌حنبل، احمد بن محمد، مسند الإمام أحمد بن حنبل، بیروت: دارصادر، ۱۳۸۹ق.
۳. _____، _____، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۶ق.
۴. ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۴ق.
۵. ابن‌شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، نجف: چاپخانه حیدریه، ۱۳۷۶ق.
۶. اربلی، علی بن عیسی، كشف الغمة فی معرفة الائمة علیهم السلام، چاپ دوم، بیروت: دار الأضواء، ۱۴۰۵ق.
۷. ابی‌داوود، سلیمان بن اشعث، سنن ابی‌داوود، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۲ق.
۸. پورجوادی، نصرالله، جنگ مهدوی: تاریخ کتابت از ۷۵۳ قمری به بعد، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۰ش.
۹. حاکم حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، تحقیق محمدباقر المحمودی، طهران: مؤسسة الطبع و النشر، ۱۴۱۱ق.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسة آل‌البت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۶ق.
۱۱. راوندی کاشانی، فضل‌الله بن علی، النوادر، قم: دارالکتاب، بی‌تا.
۱۲. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر، الدر المثورریال بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۴ق.

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۲۸۶؛ احمد بن محمد ابن‌حنبل، مسند حنبل، ج ۶، ص ۲۸۳.

۱۳. صدوق، محمد بن علی، الامالی، چاپ ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ش.
۱۴. _____، عیون أخبار الرضا علیه السلام، تصحیح حسین اعلمی، بیروت: مؤسسه اعلمی، ۱۴۰۴ق.
۱۵. _____، کتاب من لایحضره الفقیه، تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۱۶. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، قم: منشورات الرضی، ۱۳۹۲ش.
۱۷. طبری، محمد بن جریر، دلائل الإمامة، تصحیح قسم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة، قم: بعثت، ۱۴۱۳ق.
۱۸. طوسی، محمد بن حسن، الأمالی، قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
۱۹. قمی، عباس، سفینه البحار، چاپ اول، قم: اسوه، ۱۴۱۴ق.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۷ق.
۲۱. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۴ق.